

Výzkum rané dětské syntaxe a korpus¹

Lucie Saicová Římalová
Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK
lucie.rimalova@ff.cuni.cz

ABSTRACT: The contribution demonstrates several specific features of early stages of syntax in the communication of Czech monolingual children and it discusses possible features of a corpus that could be used for a thorough research of similar phenomena. The article is based on author's experience with a longitudinal study of early child speech using videotapes of everyday communication between the child and his/her carers (a methodology similar to the methodology of a Slovak research led by D. Slančová).

Key words: child speech, syntax, corpus

Klíčová slova: dětská řeč / dětský jazyk, syntax, korpus

1. V současné české jazykovědě nepatří osvojování češtiny jako mateřského jazyka u dětí k oblastem, jimž by byla věnována zásadní pozornost (srov. např. Smolík, 2009). Řada podstatných prací k tomuto tématu vznikla relativně dávno a nemohla využít některé současné možnosti při získávání a analýze materiálu (srov. např. Ohnesorg, 1948; Pačesová, 1979): Rovněž některé otázky (např. osvojování syntaxe či neverbální komunikace) byly z lingvistického hlediska zatím v češtině zkoumány jen okrajově.

Tento příspěvek se věnuje důležitým specifickým rysům rané syntaxe v projevech česky hovořících dětí a naznačuje, jaké kvality by mohl mít případný korpus, s jehož pomocí by bylo možné podobné jevy zkoumat. Upozorňuje také na některé problémy, s nimiž je možné se setkat při vytváření korpusu přirozené komunikace dítěte a dospělého. Příspěvek vychází z autorčiných zkušeností s výzkumem raných fází osvojování češtiny česky hovořícími slyšícími monolingvními dětmi, který využívá kombinace analýzy videonahrávek běžné, každodenní komunikace dítěte s blízkým dospělým (matkou) v přirozeném prostředí a deníkových záznamů. Děti jsou sledovány dlouhodobě a metodologie sběru videomateriálu vychází z metodologie výzkumu osvojování slovenštiny slovensky hovořícími dětmi vedeného D. Slančovou (srov. Slančová, 2008; Kapalková a kol., 2010; aj.).

2. Sledujeme-li, jaké rané významy dítě vyjadřuje, jaké prostředky k tomu užívá a jak je vzájemně kombinuje, je třeba brát v úvahu řadu specifík:

2.1 Rané dětské výpovědi jsou silně vázané na kontext a kotext, na aktuální „tady a teď“, a bez kontextu je prakticky nelze interpretovat. Vymezit jejich význam (a někdy i určit komunikační záměr dítěte) může být obtížné, dokonce i když kontext známe (příkly viz např. 2.2)

2.2 Pro rané dětské projevy je typické, že formálně totožný nebo velmi podobný prvek² může vyjadřovat různé významy či mít různé funkce.³ Polysémie, popř. polyfunkčnost, je přitom často rozsáhlejší a rozmanitější než by byla v projevech dospělých osob, a týká se nejen

¹ Vzniklo v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově, č. P10 Lingvistika, modul Osvojování.

² Je ovšem třeba odlišovat prostředky homonymní.

³ Také forma verbálních i neverbálních prostředků může různě variovat, srov. např. Bónová (2008); Owens (2001); Doherty-Sneddon (2003) aj.

prostředků verbálních. Např. **gesto ukázání**, jeden z nejdůležitějších raných neverbálních prostředků (srov. např. Kapalková, 2008; Doherty-Sneddon, 2003), může mít následující významy či funkce (jde o dítě ve věku 13 měsíců):

a) Odpověď na otázku typu *kde je..?*, tj. ekvivalent oznamovací věty typu *tady je...* Objevuje se v situacích, kdy je dítě žádáno, aby něco ukázalo např. na obrázku, a dítě místo slovní odpovědi na požadované ukáže.

b) Signál, že dítě rozumí sdělovanému. Objevuje se v situacích, kdy dospělý hovoří a dítě občas ukáže na to, o čem dospělý právě mluví, aniž je k ukazování vybídnuto – např. matka v nějakém kontextu užije slova, které dítě ještě aktivně neužívá, ale již jim rozumí (např. *krk*, *tríčko*), a dítě na příslušné entity, jsou-li přítomny, během rozhovoru spontánně ukazuje.

c) Prostředek organizující tematickou výstavbu dialogu, sloužící k volbě tématu, o němž se má hovořit. V tomto případě se gesto objevuje ve dvou funkcích: může určovat, o čem budou hovořit oba komunikanti spolu, nebo o čem má hovořit pouze dospělý komunikační partner. První případ (je možné jej zaznamenat již před 13. měsícem) lze ilustrovat např. situací, kdy matka žádá dítě, aby ukazovalo na různé části jejího a svého obličeje, dítě nerozumí slovu *zuby*, nedokáže je ukázat a matka je ukáže sama. Matka pak hovoří o něčem jiném, ale dítě jí po chvíli ukáže na ústa či zuby a hovor se vrací k tématu „zuby“. Druhý případ je typický pro situaci, kdy si dítě s dospělým prohlíží obrázkové knížky a dítě ukazuje na obrázek, o kterém má komunikační partner v danou chvíli mluvit. Gesto je tak vlastně výpovědí s direktivní funkcí⁴ a ekvivalentem výpovědi typu *mluv o tomto...*

V syntaxi je pak nápadné, že „struktura“, která se na pohled zdá totožná, může představovat výpovědi velmi odlišné. Např. výpověď *táta nene* (dítě ve věku 14 měsíců) se objevila v situaci, kdy otec dítěte dělal hluk, který se dítěti nelíbil. Význam výpovědi by bylo možné parafrázovat „táta dělá rámus, to se mi nelíbí“ a její složky popsat jako složku označující v podstatě „agens“ a složku *nene* vyjadřující postoj mluvčího, tj. dítěte. Zdálnivě analogické *máma nene* (dítě ve věku 17 měsíců) dítě užilo v situaci, kdy mu matka nechtěla dát ochutnat svůj oběd. „Struktura“ má dvě možné interpretace, ale obě odlišné od interpretace výpovědi *táta nene*: Výpověď buď situaci, kdy matka nechce dítěti dát jídlo, prostě popisuje (pak by význam výpovědi bylo možné reprodukovat jako „máma mi nechce dát své jídlo“ a výpověď pokládat za deklarativní), nebo ji můžeme vnímat jako reprodukci matčiny řeči (tj. „máma řekla: nene/nedám ti svůj oběd“; šlo by o jeden z prvních zaznamenaných případů pokusu o reprodukci cizí řeči, popř. o předchůdce souvětí s vedlejší větou obsahovou). První interpretaci by odpovídala struktura prvek označující „agenta“ + zápor (u dospělých by byl u slovesa), druhé prvek označující „agenta“ + shrnutí jeho výpovědi.

2.3 Dalším podstatným rysem rané dětské komunikace je to, že v ní velmi podstatnou roli hrají neverbální prostředky a že malé dítě běžně kombinuje prostředky verbální s neverbálními, a to ve srovnání s dospělými poněkud odlišným způsobem. Domníváme se proto, že musíme brát v úvahu nejen slova, ale široký **repertoár komunikačních prostředků zahrnující prostředky verbální i neverbální** (srov. Saicová Římalová, rukopis; Saicová Římalová, v tisku). V takovém případě můžeme již velmi brzy uvažovat i o spojování prostředků do určitých celků a o první „syntaxi“. Např. následující příklad mj. ukazuje, že dítě je schopno za pomoci kombinace několika neverbálních prostředků (gest) a 1–2 prostředků vokálních (slov) produkce dosti složitých komunikátů:⁵ Dítě si prohlíží krabici se stavebnicí,

⁴ K prvním výpovědím s deklarativní a direktivní funkcí viz např. Ninio – Snow (1996).

⁵ Příklad také ilustruje, že nemusí být snadné určit hranice mezi gestem a činností a mezi jednotlivými gesty – např. v ukázce přechází gesto ukázání plynule v gesto (či činnost) uchopení.

na níž je zobrazeno auto, jež by dítě patrně chtělo mít, ale je zklamané, že auto není reálné – dítě v dané situaci užije prostředky • *h*• („slovo“ s významem „chci“; vysloveno rozmrzele) + gesto ukázání na obrázek auta + ruka plynule přejde v pohyb (gesto?), jako by dítě chtělo obrázek (či auto na něm) uchopit, a to opakovaně (dítě otevírá a zavírá prsty); když dítě zřejmě pochopí, že auto na obrázku uchopit nelze, upozorní na obrázek – či možná na celou situaci – matku spojením prostředků *hee* („hele“) + gesto ukázání na obrázek.

2.4 Důležité je rovněž, že počátky některých (nejen gramatických) jevů jsou velmi pozvolné a první signály naznačující jejich osvojování se mohou objevit relativně dlouho před tím, než se dané jevy stanou v projevech dítěte běžnými. Podobné situace lze bez záznamu (nahrávky) snadno „přehlédnout“ či „přeslechnout“.

V oblasti syntaxe je dle našeho názoru zajímavým případem jev, který jsme pracovně nazvali „**rozklad výpovědi**“ (resp. toho, co by u dospělého patrně byla jedna výpověď) **do více replik**“. Jde o případy, kdy dítě v dialogu s dospělým v jedné replice vyjádří (slovně) jednu informaci, po reakci dospělého přidá (slovně) další informaci, která s první informací souvisí (např. tak, že obě se vztahují k téže entitě) atd. Uvedená „strategie“⁶ umožňuje dítěti vyjádřit (a to i slovně) složitější obsahy, které by zatím zřejmě nedokázalo koncentrovat do jedné výpovědi. Dialog zároveň dítěti poskytuje možnost sledovat, zda komunikační partner každému z „kroků“ ve sdělení porozuměl. Např. v následujícím úryvku z dialogu matky s dítětem (dítě ve věku cca 15 měsíců) dítě v jednotlivých replikách (jakoby „krocích“ či „částech“ svého sdělení) nejdříve upoutává pozornost komunikačního partnera (komunikační partnerky) k předmětu zájmu a poté tento předmět pojmenuje (nebo pojmenuje jeho funkci, v závislosti na tom, jak interpretujeme slovo *hadí*, zda jako „postýlka“, nebo „ležet“ – srov. též poslední matčinu repliku, která nabízí interpretace obě):

X (= dítě): zvedá se, jde k postýlce

M (= matka): *tak*

X: *hee* + ukazuje do postýlky

M: *hele*

X: *hadí* + ukazuje do postýlky

M: *hají, ano to je postýlka*

tam dělá (jméno dítěte) *hají*

U následujícího typu lze s jistou nadsázkou dokonce uvažovat o „**souvětí rozloženém do více replik**“. Dítě po vyslovení první výpovědi vyčká reakce matky a pak přidá výpověď, která s první výpovědí souvisí, a to tak, že je s ní v kontrastu. Typicky se obě výpovědi vztahují k entitám podobného typu a upozorňují na to, že se dané exempláře v něčem liší. Např. při prohlížení obrázkového módního časopisu dítě nejdříve (pomocí kombinace verbálních a neverbálních prostředků) sdělí, že jedna z vyfotografovaných žen má brýle, a poté v další replice doplní, že druhá brýle nemá:

X: *paní/pení*

...

M: *hm*

tahleta paní má takovej svetr se vzorem vyplejtanej

X: *hee* + ukázání

⁶ Nepředpokládáme, že by šlo o strategii vědomou.

M: *no a má brejle tmavý*

X: *ne ne + ukázání*

M: *a ta nemá*

ano

ta má

a ta nemá

Domníváme se, že zmíněné rozkládání obsahu sdělení do více replik je jedním z jevů předcházejících produkci víceslovných výpovědí a že by si tento způsob vyjadřování zasloužil další analýzu. Nabízí se také otázka, zda by bylo možné na základě výskytu tohoto způsobu vyjadřování predikovat, kdy dítě začne více užívat víceslovné výpovědi – podobně, jako se k podobným predikcím užívá počet dítětem produkováných slov, užívání gest a jejich spojování či způsob, jakým si dítě hraje (viz např. Kapalková, 2008; Horňáková – Kapalková – Mikulajová, 2005).

3. Vzhledem k velké variabilitě a ke značným individuálním zvláštnostem dětí by v případě nejen syntakticky orientovaného zkoumání bylo užitečné mít možnost prohledávat projevy většího množství dětí podobného vývojového stádia. V současnosti ovšem podobné úsilí naráží na podstatné obtíže, neboť – pokud je nám známo – zatím neexistuje veřejně přístupný **korpus** projevů nejmenších dětí hovořících česky.⁷ Na základě vlastních zkušeností s dlouhodobým sledováním řečového vývoje dětí a s analýzou získaného materiálu si však dovolueme několik úvah o možné podobě korpusu využitelného pro výzkum rané dětské řeči:

3.1 Zvážíme-li, jak důležitou roli hrají v raných projevech dětí neverbální prostředky a vázanost projevů na kontext, je zřejmé, že je třeba komunikanty při komunikaci vidět, tj. je dobré (možná spíše nutné) mít k dispozici **videonahrávky** (o otázkách spojených s nahráváním viz dále). Aby bylo možné materiál analyzovat, je nutné nahrávky přepsat (a vzdáleným ideálem je i jejich případné značkování), což je v případě daného typu komunikátů samozřejmě pracné a časově náročné. Navíc je u rané dětské řeči třeba dobře zvážit, jaký způsob přepisu zvolit a jak zaznamenávat neverbální prostředky – např. proto, že do určitého stádia dětské vokální projevy obsahují i zvuky či hlásky, které se neshodují s cílovou podobou hlásek v češtině „dospělé“, nebo že forma dětmi užívaných prostředků, a to i prostředků neverbálních, se může různě proměňovat.⁸

3.2 Podstatným rozhodnutím je, jaký typ materiálu vlastně shromažďovat. Jednou z možností, s níž máme zkušenosti a kterou pokládáme za přínosnou v mnoha ohledech, je **sběr přirozené komunikace dítěte s blízkým dospělým v opakovaných situacích a v přirozeném prostředí**.⁹ O sběru přirozené komunikace se obvykle uvádí (srov. např. Ambridge – Lieven, 2011), že se touto metodou zachytí spíše to, co dítě obvykle či rádo „dělá“, jak obvykle komunikuje, zatímco metody jiné (např. deníkové záznamy, rodičovské dotazníky) zachytí spíše to, co je pro danou fázi vyjadřování dítěte typické. Na základě dosavadních zkušeností se domníváme, že sběr přirozené komunikace dítěte a dospělého je vhodnou metodou

⁷ K dispozici jsou např. data z jiných jazyků, srov. např. CHILDES (<http://chilides.psy.cmu.edu>), stránku „Prešovské skupiny“ (<http://laboratorium.detskarec.sk>); pro češtinu je např. v rámci ČNK (<http://ucnk.ff.cuni.cz>) dostupný korpus SCHOLA, který je však korpusem školních hodin a týká se dětí starších, a ani v korpusech mluvené češtiny nejsou zachyceni mluvčí daného věku.

⁸ K různým možnostem přepisu srov. např. CHILDES (<http://chilides.psy.cmu.edu>); studie „Prešovské skupiny“ – např. Slančová (2008); Ohnesorg (2001); Židová (2006–2007).

⁹ Je možné sledovat i komunikaci dítěte v dalších prostředích a s jinými komunikačními partnery, např. s vrstevníky, avšak v raných stádiích je komunikace s blízkou dospělou osobou zřejmě komunikační situací nejtypičtější.

především pro zkoumání nejmenších dětí (přibližně do 3 let věku) a pro výzkum spíše širších témat, např. proměn repertoáru komunikačních prostředků, otázky vyjadřování komunikačních funkcí atp. Při výzkumu jevů, které se v komunikaci dítěte objevují s menší frekvencí, a pro sledování starších dětí by bylo dobré metodu doplnit ještě metodami dalšími – např. deníkovými záznamy, rodičovskými dotazníky (srov. např. Kapalková a kol., 2010), nahráváním řízenějších rozhovorů, sledováním dětí v širším rejstříku komunikačních situací, vhodně zvolenými experimenty aj.

3.3 Rozhodneme-li se pro **longitudinální sledování** dětí a nahrávání jejich komunikace, je třeba zvážit mj. **frekvenci a délku nahrávání**,¹⁰ a to jak s ohledem na množství a kvalitu získaného materiálu (např. příliš krátké nahrávky v příliš velkém rozestupu by pochopitelně nemohly být přínosné), tak s ohledem na možnosti sledované rodiny, neboť nahrávání je nepochybným zásahem do života a soukromí jejích členů (obava ze ztráty soukromí a zásah do chodu každodenního života také bývají nejčastěji uváděnými důvody, proč rodina nahrávání odmítne nebo předčasně ukončí). Případná databáze nahrávek by pak rozhodně měla umožnit volit určité rozestupy mezi nahrávkami – např. by měla obsahovat nahrávku vždy po dovršení celého měsíce věku dítěte atp.

3.4 S metodou jsou spojeny ještě **další otázky** a problémy: I když jde o nahrávání přirozené komunikace a při dlouhodobém sledování si rodina na nahrávání „zvykne“, stále se projevuje tzv. **efekt pozorovatele**, např. některé typy komunikačních situací (především jde o různé typy situací konfliktních) obvykle nejsou zaznamenávány nebo jsou záznamy mazány. Nasbíraný materiál může mít velmi **různou technickou kvalitu** – děti se např. při nahrávání různě pohybují a mizí ze záběru, zajímají se o kameru a snaží se ji prozkoumat, ne vždy lze vyloučit rušivé zvuky z okolí atd. Podstatnou podmínkou je získání **informovaného souhlasu** rodičů (a domníváme se, že také dítěte – starší děti si např. někdy nahrávání nepřejí) a domluva o tom, jak bude s nahrávkami nakládáno (např. proto, aby byla zachována anonymita rodiny – v našem případě např. zveřejňujeme pouze anonymizované přepisy). Stejně jako u jiných longitudinálních výzkumů (v oblasti psychologie k tomu srov. např. Šolcová, 2012), je i dlouhodobé sledování komunikace dětí spojeno s tím, že jde o výrazný průnik do **soukromí** (viz výše), že jde o metodu určitým způsobem „napínavou“ – získána mohou být jak data očekávaná, tak řada **výsledků neočekávaných**, neplánovaných či vedlejších, a to i z jiných oblastí, než je hlavní oblast výzkumu (např. při výzkumu dětské komunikace je zároveň možné sledovat mnoho z vývoje dětské psychiky, kognitivních schopností dítěte atd.). Ukazuje se též, že u rané dětské komunikace je užitečné ponechat mezi sběrem materiálu a jeho analýzou jistou **časovou prodlevu**, aby bylo zřejmé, že sledované dítě se vyvíjí v mezích normy, nebo aby bylo možné stanovit případné vývojové odchylky. Uvedená podmínka může být důležitá zejm. v situaci, kdy počet sledovaných dětí není velký. Samostatným problémem je pak vytvoření dostatečně velkého a dostatečně reprezentativního **vzorku** sledovaných rodin, přičemž i v tomto případě se mohou objevovat poněkud nečekané tendence (např. Šolcová, 2012, uvádí, že při longitudinálních výzkumech obvykle mezi sledovanými převažují muži, – a tato tendence se projevuje i v námi vytvářené databázi).

4. „Syntax“ raných dětských projevů je v řadě ohledů specifická. Stejně jako u řady jiných jevů v komunikaci nejmenších dětí je při její analýze třeba brát v úvahu to, že dětské projevy jsou silně vázané na kontext, že v nich významné postavení mají prostředky neverbální, že mnoho prostředků nejrůznějších typů je polysémnních či polyfunkčních a jejich forma může být nestálá a že první signály některých jevů se mohou objevovat nenápadně relativně dlouho před tím, než se daný jev stane v projevech dítěte běžným.

¹⁰ Frekvence nahrávání bývá patrně nejčastější výtka směřovanou ke sběru materiálu v přirozeném prostředí, srov. např. Ambridge – Lieven (2011).

Pro výzkum nejen syntaxe dětských projevů by bylo výhodné mít dodatečný korpus vhodných projevů, avšak podobný korpus zatím pro češtinu veřejně k dispozici není. Jednou z možností, jak by mohl být založen, je dlouhodobý sběr videonahrávek přirozené komunikace dítěte s jeho okolím. Tato metoda má samozřejmě své výhody i nevýhody a při jejím uplatňování je nezbytné rozhodnout řadu otázek různého typu; některé z problémů, které jsou s podobně založeným zkoumáním spojeny, jsme se pokusili nastínit, je však možné uvažovat ještě o řadě aspektů dalších.

LITERATURA

AMBRIDGE, B. – LIEVEN, E. V. M. (2011): *Child Language Acquisition*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.

BÓNOVÁ, I. (2008): Fonologický vývin v reči dieťaťa. In: D. Slančová (ed.): *Štúdie o detskej reči*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 212–250.

DOHERTY-SNEDDON, G. (2003): *Neverbální komunikace dětí*. Praha: Portál.

HORŇÁKOVÁ, K. – KAPALKOVÁ, S. – MIKULAJOVÁ, M. (2005): *Kniha o detskej reči*. Bratislava: Slniečko.

KAPALKOVÁ, S. (2008): Gestá v kontexte raného vývinu detí. In: D. Slančová (ed.): *Štúdie o detskej reči*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 169–211.

KAPALKOVÁ, S. a kol. (2010): *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku*. Bratislava: Slovenská asociácia logopédov.

NINIO, A. – SNOW, C. E. (1996): *Pragmatic Development*. Boulder – Oxford: Westview Press.

OHNESORG, K. (1948): *O mluvním vývoji dítěte*. Praha: Jednota čs. matematiků a fysiků.

OWENS, Jr., R. E. (2001): *Language Development*. Boston et al.: Allyn and Bacon. 5. vyd.

PAČESOVÁ, J. (1979): *Vývoj dětské řeči v raném věku*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (rukopis): Komunikační prostředky dítěte v jednoslovném období.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (2012): První gramatika – o osvojování jazyka dítětem. In: S. Čmejrková – J. Hoffmannová – J. Klímová (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny ÚJČ*. Praha: Karolinum, 669–672.

SLANČOVÁ, D. (ed.) (2008): *Štúdie o detskej reči*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.

SMOLÍK, F. (2009): Psycholingvistika a čeština: některá slibná témata. *Naše řeč*, 240–251.

ŠOLCOVÁ, I. (2012): Metodologické poznámky k longitudinálním studiím. *Československá psychologie*, 374–380.

ŽIDOVÁ, E. (2006–2007): Komunikace dětí předškolního věku I–III. *Češtinář*, 5–15, 37–48, 73–84.

<http://chilides.psy.cmu.edu>

<http://laboratorium.detskarec.sk>

<http://ucnk.ff.cuni.cz>